

Tradició textual i edició de l'*Encomi
d'Helena* gorgià traduït per Vicent
Mariner d'Alagó (1639)

DANIEL ÁLVAREZ GÓMEZ

University of Massachusetts Amherst

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Filologia Catalana | Institut d'Estudis Medievals

How to Cite this Article

Daniel Álvarez Gómez. “Tradició textual i edició de l’*Encomi d’Helena* gorgià traduït per Vicent Mariner d’Alagó (1639).” *Translat Library* 8, no. 1 (2026).

This work is published under a Creative Commons license (CC BY 4.0).

Tradició textual i edició de l'*Encomi d'Helena* gorgià traduït per Vicent Mariner d'Alagó (1639)

DANIEL ÁLVAREZ GÓMEZ
Universitas Europaea (Andorra)

RESUM: El valencià Vicent Mariner d'Alagó era probablement bibliotecari d'El Escorial al moment d'abordar la traducció dels comentaristes a Euclides, sobretot Procle, i d'alguns opuscles de Marí de Neàpolis que s'hi vinculen (1638–1639). En confegí un volum que envià a l'erudit sicilià Martino Lafarina. Sense relació amb els altres treballs, incorporava una versió precipitada de l'*Encomi d'Helena* de Gòrgies, que es publica en apèndix a aquesta contribució. Provem d'identificar el manuscrit que va fer servir Mariner i de demostrar que fou l'únic exemplar que consultà, al marge de les traduccions de Pietro Bembo o de Willem Canter.

PARAULES CLAU: Vicent Mariner, Gòrgies, Helena, *Encomi d'Helena*, Martino Lafarina, El Escorial.

Introducció

A partir de la segona dècada del segle XVII, l'humanista i traductor valencià Vicent Mariner d'Alagó (c. 1571–1642), protegit dels ducs de Lerma, havia provat de fer fortuna a la cort. Exercí el magisteri privat i el 1617 esdevingué curador de la

biblioteca de la Casa de Pilatos, a Sevilla (Barton 2024: 2).¹ El registre de la correspondència que adreçava a figures conspícues de la cultura humanística europea —continguda en volums autògrafs conservats a la Biblioteca Nacional de España— mostra l’anhel de notorietat en els cercles erudits, que es conjuminava amb el propòsit d’accedir a càrrecs de rellevància dispensats per la corona.²

En aquest sentit, destaca especialment el seu deler d’aconseguir ser bibliotecari d’El Escorial, sobretot dels manuscrits grecs, un càrrec que li havia de permetre estrènyer els llaços amb els humanistes europeus tot proporcionant-los accés al seu fons. És ben coneguda la seva petició a Andreas Schott (1620) perquè intercedís a favor seu davant de Baltasar de Zúñiga, preceptor del príncep —el futur Felip IV—, per tal d’obtenir alguna plaça a la biblioteca d’El Escorial:

Hoc pete, hoc ora, hoc postula, quod si efficitur, multa tibi de Escuriali eruta emittam, quae absque hoc titulo nequaquam possum neque eruere neque emittere.³

En una altra epístola s’excusa davant de l’erudit flamenc de no poder trobar la correspondència d’Isidor de Pelúsió (segles IV–V), com li havia demanat, perquè els monjos jerònims del monestir l’han expulsat de la biblioteca, que tenen en un ordre desastrós. Afegeix que ell podria fer-hi endreça si els dits monjos no rebutgessin un forani, perquè tan gran tresor no el volen sinó per a «aranyes, ratolins i arnes». No és clar si Mariner afirma que el rei li ha permès posar-hi ordre o, en canvi, que ha afavorit l’esquerperia dels eclesiàstics:

¹ Sobre la vida de Mariner, vegeu De la Fuente (s. d.; 2010: XVII–XXXII) i Coronel (1997: 19–31).

² Vegeu García de Paso i Rodríguez Herrera (1996: 19–24, 51), García de Paso (1997: 16–20) i Barton (2024).

³ García de Paso i Rodríguez Herrera (1998: 314–315) i De la Fuente (2010: XXVII).

Statimque Madritum subii ut illas D. Isidori Pelusiotae epistolas num in bibliotheca Escorialii essent, ut tu iubes, diligenter inquirerem. Non inibi sunt, mi Schotte, nec tam conspicuus est in illa bibliotheca ordo ut ita facile in tanta librorum mole id demum inueniri possit, quod fortasse non tanta torperet absurditate si me Hieronymiani monachi ab ipso Escurialio, uti rex constituerat, non depulissent, non ob aliud nisi quia alium ab ipsorum grege inter se recipere totis conatibus auersantur, qui quantum in se asseruant thesaurum non sibi, sed uel araneis aut muribus, aut tineis, uix dici potest. [...] Hoc a te peto ut ad illustrissimum D. Balthasarum de Stunica [...] de hac bibliotheca scribas et mei aliqua commendatione, si quid laudem merui, nostrum in nugas studium et ingenium illi detegas. Tibi enim procul dubio credet et si quod spero perficitur, te integro curopalates ditabo, et alia ad te dimittam uolumina si quae petueris.⁴

Aquesta ambició sembla que assolí el bon port desitjat l'any 1633. Un any abans, després de naturalitzar-se castellà (ja que provenia del Regne de València), havia obtingut una canongia a Lerma (com a antic mestre del duc) i una prebenda com a tresorer de l'església d'Ampudia (Palència). I, finalment, fou nomenat «*bibliothecario de los libros manuscritos que hay en la librería que tenemos en San Lorenzo el Real*» d'El Escorial. No queda clar, però, si va prendre possessió del càrrec, perquè encara el 1640 es planyia al rei Felip IV que no se li donava permís definitiu per a «*verter y poner en orden los manuscritos Griegos*», raó per la qual l'havia nomenat el monarca. Altres oficis a què aspirà, sense èxit, foren el de cronista general i el d'Índies (De la Fuente 2010: XXIX–XXXI).

L'any 1638, la vida de Mariner s'apropava a la fi. Havia traduït els majors poetes èpics grecs, Homer, Hesíode, Apol·loni de Rodes, els tràgics Sòfocles i Eurípides (amb els seus comentaristes), així com bona

⁴ Ms. 9807 de la Biblioteca Nacional de España (a partir d'ara, BNE 9807), 107–8. Hi llegeixo «rex», i no «res» com García de Paso i Rodríguez Herrera (1998: 312–14).

part d'Aristòtil i la història d'Arrià, per a citar només els autors més assenyalats (Andrés 1979; Serrano 1958: 504; García de Paso i Rodríguez Herrera 1996: 49–59). Les darreres obres traduïdes havien estat el 1636 els *Posthomericæ* de Quint Esmirneu (segles II–III d. C.) i la paràfrasi de l'Evangeli de Sant Joan, escrita per Nonnos de Panòpolis (segle V d. C.). Des d'octubre del mateix any fins al maig del següent va compondre una crònica en vers dels Reis Catòlics, per a reforçar la seva petició d'esdevenir cronista general.⁵

Tot seguit, a finals de 1638, Mariner utilitzà el còdex BNE 9869 per a traduir els *Prolegòmens als poetes* del bizanti Isaac Tzetzes (segle XI); i, l'any següent, l'*Alexandra* de Licòfron de Calcis (segles IV–III a. C.), amb els escolis del mateix Tzetzes. En definitiva, són contribucions típicament humanístiques. No obstant això, emprà simultàniament el còdex BNE 9871 per a abordar un tipus d'obra que no havia despertat el seu interès fins aleshores: l'any 1638, traduí els comentaris al primer llibre dels *Elements* d'Euclides, d'un autor desconegut i del mateix Procle (segle V d. C.). I l'any següent, al mateix manuscrit, afegí la *Vida de Procle* escrita per Marí de Neàpolis (segle V d. C.) i un epigrama del darrer.

Aquest canvi d'orientació cap a un text científic ha despertat certa estranyesa. Si bé Mariner havia traduït una part de la lògica aristotèlica, mai no havia esmerçat els seus afanys en tractats matemàtics tan tècnics. Hom ha aventurat, amb raó, que hi devia haver alguna motivació aliena, com per exemple la col·laboració amb els intents, per part de la corona, de promoure els coneixements matemàtics al regne, amb vista a enfortir diversos àmbits administratius, com la marina, la poliorcètica o la milícia en general (Campillo 2024: 273–77).

Com que no sembla evident quin itinerari hauria seguit aquesta traducció per tal d'impactar en l'ambient científic de la cort, tampoc

⁵ Es tracta de la *Historia de rebus gestis Ferdinandi et Isabellae regum Catholicorum* (BNE 9800). Vegeu Andrés (1979: 152) i De la Fuente (2010: xxxi).

no és desenraonat considerar que el destinatari del volum, Martino Lafarina, del qual parlarem tot seguit, podria haver expressat un interès que explicaria aquest insòlit gir en el tema de traducció escollit per Mariner.

Traducció de l'Encomi d'Helena de Gòrgies: còdex manuscrit

El manuscrit que conté la versió de l'Encomi d'Helena de Gòrgies es divideix en tres parts.⁶ La primera no tenia cap paginació, mentre que la segona i la tercera presentaven la seva pròpia paginació per separat, tal com testimonià encara Iriarte (1769). Més tard, altres bibliotecaris afegiren sèries noves a la primera i tercera parts. La taula següent resumeix l'estructura del còdex.

	Sèrie antiga	Sèrie nova	Continguts	Dates
1a part	—	ff. I–IV	Títol del còdex (<i>Procli Diadochi, in primum Euclidis, de elementis, librum. liber primus</i> — <i>Vincentio Marinerio Valentino Regio Bibliothecario interprete</i>) i Prefaci a Martino Lafarina.	
2a part	p. 1–43	=	<i>Proclos sive de felicitate</i> de Marí de Neàpolis (p. 1–37).	
			<i>Carmen Marini</i> (p. 37).	23-VI-1639
			<i>Helенаe encomium de Gòrgies</i> (p. 38–43)	24-VI-1639
			Vicentii Marineii Valentini Regii Bibliothecari, <i>Carmina</i> (p. 43).	
3a part	p. 1–266	p. 45–308	<i>Procli Diadochi in primum Euclidis, de elementis, librum</i> (antiga sèrie, p. 1–257; nova sèrie, p. 45–299).	
			Incogniti scholium in 24 theoremas Euclidis elementorum primi (antiga sèrie, p. 257–264; nova sèrie, p. 299–305v).	12-VII-1638
			<i>Catalogus authorum quorum sententiis utitur Proclus</i> (antiga sèrie, p. 265–266; nova sèrie, p. 307–308).	

⁶ És el mencionat BNE 9871, per al qual vegeu Iriarte (1769: 513–14) i Campillo (2024).

Mariner, com a «bibliotecari reial», dedicà el còdex a l'abat Martino Lafarina, a qui omple de lloances, i l'hi trameté, segons es dedueix per algunes paraules:

Ad illustrissimum et doctissimum Abbatem Dominum Martinum Lafarinam Siculum, musarum decus et ornamentum, Vincentii Marinerii Valentini regii bibliothecarii praefatio. [...] Hoc oro, Martine doctissime, ut non solum doctissimum Proclum accipias, quem ad te, alium nempe Proclum, emitto, sed ut me tuis doctissimis et uigilantibus intuearis oculis, pertingas manibus, fauoribus euehas. Sic etenim uiuet opus tuo fultum patrocínio et tuo nomine illustratum extolletur et tuis litteris emendantibus exlarescet imbutum. (BNE 9871, ff. 2–3v)

Martino Lafarina de Madrigal, abat de Santa Lucia del Mela, fou capellà del rei Felip IV i amic de Quevedo, que l'elogià en el llibre *Marco Bruto* (1644), tot recordant l'origen d'una medalla, en el seu poder, que representava el noble romà:

Esta moneda [...] me dio el abad don Martín La Farina de Madrigal, capellán de honor de su majestad, nobilísimo caballero siciliano. Esto debe a sus ilustres ascendientes. Lo que le debemos los que en España le comunicamos son estudios muy felices, con verdadero conocimiento y uso provechoso de las lenguas griega y latina, de que sus obras, detenidas en su modestia, serán más venerable testimonio.⁷

Era germà de Luigi La Farina, marquès de Madonia, a Sicília (Mugnòs 1655: 53). Martino Lafarina era bibliotecari d'El Escorial l'any 1640, fins que es traslladà novament a la seva illa natal, enduent-se gran quantitat de llibres, impresos i manuscrits, molts en àrab —

⁷ Remetem a Tarsia (1794: 74–75) i Quevedo (1999: 18). Sobre la medalla, vegeu Sáez (2020: 329–32).

relatiu a la història de Sicília—, fet que dona idea de la vastitud de les seves inclinacions culturals.⁸

Es pot suposar que el BNE 9871 consta de dos volums separats, corresponents a la segona i la tercera part —la part d'abans i la de després de la pàgina 43. No és clar si envià a Martino Lafarina tots dos volums o només un i, si fos aquest el cas, quin. Potser fou la tercera part, perquè contenia l'obra més substancial, el comentari de Procle a Euclides (com es desprèn del prefaci: «*doctissimum Proclum accipias*»). I llavors la segona, l'opuscle de Marí de Neàpolis sobre Procle, hauria estat afegida després entre la dedicatòria i la tercera secció. No sembla una hipòtesi desassenyada, si tenim en compte també que l'escoli d'un autor desconegut fou traduït un any abans (1638) de la redacció d'almenys dos opuscles, el *Carmen Marini* i l'*Encomi d'Helena* (1639), que semblen indicar igualment la data (no anotada) de la *Vida de Procle*.

El propòsit d'aquest enviament podria haver estat, com s'ha dit, aconseguir que resultés efectiu el seu càrrec de bibliotecari d'El Escorial, on destacava l'erudit Lafarina, que potser havia mostrat interès per una traducció de Procle en el seu comentari a Euclides. Val a dir que ambdós tenien un amic en comú, Francisco de Quevedo. L'amistat entre el nostre autor valencià i el cèlebre satíric castellà és una dada ben assentada ja per la crítica i no cal insistir-hi (De la Fuente 2010: XXIII–XXV).

⁸ Aquest fons anà a raure al monestir de l'Abadia de San Martino delle Scale (Sicília): vegeu Sciortino (2019: 269–76) i la Universidad Complutense de Madrid (s. d.). Vegeu també Freller (2004: 82). L'obra de Tommaso Fazello *Le due decche dell'istoria di Sicilia*, ja traduïda a l'italià, va ser corregida i publicada per Lafarina a Palerm l'any 1628, i se'n conserva un exemplar a El Escorial (Antolín 1911: 501; Sciortino 2019: 276). Sembla que és ell mateix l'abat que edità a Palerm vuit volums de teatre sacre escrit per Hortensio Scammacca, entre els anys 1633 i 1639 (Allaci 1666; Ahmadian 2013, sobretot 181–82). És l'autor d'un sonet en castellà, d'un altre en italià i d'un epigrama llatí, tots dedicats a l'aniversari de Carles II (Lafarina 1666–1677[?], dates inferides pels redactors de la fitxa del repositori de la Biblioteca Digital Hispànica).

En la dedicatòria (ff. I–IV), Mariner no fa cap menció de l'*Encomi d'Helena* de Gòrgies, però és que, en qualsevol cas, aquesta obreta tampoc no es podia deslligar de l'anterior a causa de la numeració de les pàgines: a la 37 acaba la *Vida de Procle* i a la 38, al vers del mateix foli, comença l'*Encomi*.

Sigui com sigui, d'on va prendre Mariner les obres que va traduir? Quins exemplars va utilitzar? Pel que fa a la tercera part (a partir de la pàgina 45), ja se n'ha establert l'origen.⁹ Quant a l'*Encomi d'Helena*, tenim constància de 38 còdexs que contenen l'opuscle gorgià (Donadi 2016: XXXVII–XLI). Tanmateix, només tres d'aquests còdexs circularen per Espanya i hi romanen: BNE 7210 (*Matritensis*), BCT 101-116 (*Toletanus*) i *Scurialensis* (*Scurialensis* φ. II. 12 (209)). El principal, de la Biblioteca Nacional de España, fou copiat per Constantí Làscaris i utilitzat posteriorment per Pietro Bembo en traduir l'*Encomi d'Helena*.¹⁰ Si ens fixem en el contingut, podem comprovar que les obres del còdex de Mariner i les del còdex d'El Escorial són les mateixes.

Traducció de Mariner	<i>Encomi d'Helena</i> de Gòrgies (còdexs espanyols)		
BN 9871	Scu φ. II. 12 ¹¹	Ma 7210 ¹²	To 101-116 ¹³
[Praefatio Martino Lafarina], ff. I–IIIv	–	–	–

⁹ Vegeu Campillo (2024: 266–68); com a mínim, parlem d'*In primum Euclidis librum* de Procle.

¹⁰ Ja fa temps que Guzmán (1977: 306–07) rebutjà que aquest fos el manuscrit utilitzat per Mariner.

¹¹ Vegeu Andrés (1965: 39–40). Després del f. 18, de les altres obres només una es correspon amb els continguts del BNE 9871, a saber, els sis llibres de Procle Diàdoc *Sobre la teologia de Plató* (fols. 21–260), que, tanmateix, Mariner no es va dignar a traduir.

¹² Després del f. 8, les obres no es corresponen en absolut als continguts del BNE 9871.

¹³ Vegeu Graux (1892: 294). Després de la pàgina 463, les obres no es corresponen en absolut als continguts del BNE 9871.

= Marini Neapolitani <i>Proclos sive de felicitate</i> , p. 1–37	= Marini Neapolitani <i>Proclos sive de felicitate</i> , ff. 1–16	–	≠ Dionis Chrisostomi <i>sermones</i> , p. 1–461
<i>Carmina Marini</i> , p. 37	= <i>Epigramma in Marinum et Proclum</i> , f. 16	–	–
Gorgiae Helenae encomium , p. 38–43	= <i>Gorgiae Helenae encomium</i> , ff. 16–18	= <i>Gorgiae Oratio in laudem Helenae</i> , ff. 5r–8v	= <i>Gorgiae Helenae encomium</i> , p. 461–463

Els *Carmina Marini* (BN 9871) i l'*Epigramma in Marinum et Proclum* (Scu φ. II. 12) són el mateix poema —en grec, i traduït al llatí per Mariner. Així doncs, sembla ben plausible afirmar que el manuscrit d'El Escorial és la font de Mariner, com ens certifica la col·lació de lectures.

← Capítol	Traducció de Mariner	Encomi d'Helena de Gòrgies (còdexs espanyols)		
	BN 9871	Scu φ. II. 12	Ma 7210	To 101-116
2	Helenam, mulierem de qua	Ἑλένην, γυναῖκα περὶ ἧς	Ἑλένην, γυναῖκα περὶ ἧς	Ἑλένην, περὶ ἧς
	ipsa nominis fama calamitatum memoria facta fuit	ἡ τε τοῦ ὀνόματος φήμη, ὃ τῶν συμφορῶν μνήμη γέγονεν	ἡ τε τοῦ ὀνόματος φήμη, ὃ τῶν συμφορῶν μνήμη γέγονεν	ἡ τε τοῦ ὀνόματος μνήμη, ὃ τῶν συμφορῶν μνήμη γέγονεν
3	Manifestum enim est ex matre	δῆλον γὰρ ὥς μητρὸς	δῆλον γὰρ ὥς μητρὸς	ὥς μητρὸς
	ex patre uero deo et ex patre uero mortali	γενομένου θεοῦ, τοῦ δὲ γενομένου θνητοῦ	γενομένου θεοῦ, τοῦ δὲ λεγομένου θνητοῦ	γενομένου θεοῦ, τοῦ δὲ λεγομένου θνητοῦ
	eo quod appareret dictus fuit	διὰ τὸ φάναι ἡλέχθη	διὰ τὸ φάναι ἡλέχθη	διὰ τὸ φανῆναι ἡλέγχθη

4	uirium propriorum praestantiam	ἀλκῆς οἰκείας εὐεξίαν	ἀλκῆς οἰκείας εὐεξίαν	ἄλλης οἰκείας εὐεξίαν
6	om.	om.	ἡ ἔρωτι ἀλοῦσα	om.
	quoniam dii non meliores	θεοὶ δ' ἀνθρώπου κρεῖσσοντες	θεὸς δ' ἀνθρώπου κρεῖσσον	θεοὶ δ' ἀνθρώπου κρεῖσσοντες
9	ostendere audientibus factum omne et existimo	δεῖξαι τοῖς ἀκούουσι τὴν ποίησιν ἄπασαν· καὶ νομίζω	δεῖξαι τοῖς ἀκούουσι· τὴν ποίησιν ἄπασαν νομίζω	δεῖξαι τοῖς ἀκούουσι τὴν ποίησιν ἄπασαν· καὶ νομίζω
12	Quae enim causa impedit Helenam (hymnus ut laus uenit similiter in homines quamuis sit ueluti in uiolentiae modum) uiolentia rapta fuit	τίς οὖν αἰτία κωλύει καὶ τὴν Ἑλένην ὕμνος ἦλθεν ὁμοίως ἀνοῦς ἐὰν οὔσαν ὥσπερ εἰ βιατῆριον βίᾳ ἡρπάσθη	τίς οὖν αἰτία κωλύει καὶ τὴν Ἑλένην ὁμοίως νέαν οὔσαν ὥσπερ εἰ βιατῆριον βίᾳ ἡρπάσθη	τίς οὖν αἰτία κωλύει τὴν Ἑλένην ὕμνος ἦλθεν ὁμοίως ὥσπερ εἰ βιατῆριον βίᾳ ἡρπάσθη
14	Legis	νόμου	Λόγου	λόγου
15	Quae quidem uidemus, non in nobis uolumus	ἃ γὰρ ὀρῶμεν οὐχ ἐν ἡμεῖς θέλομεν	καὶ γὰρ ὀρῶμεν οὐχ ἦν ἡμεῖς θέλομεν	καὶ γὰρ ὀρῶμεν οὐχ ἦν ἡμεῖς θέλομεν
16	ut si sine periculo sint futuri	ἀκινδύνου τοῦ μέλλοντος ὄντος	κινδύνου τοῦ μέλλοντος ὄντος	κινδύνου τοῦ μέλλοντος ὄντος
	per iustitiam	διὰ τὴν δικήν	διὰ τὴν γνώμην	διὰ τὴν δικήν
19	Qui si deus fuit iuxta deorum diuinam potentiam	ὃς εἰ μὲν θεὸς θεῶν θείαν δύναμιν	ὃς εἰ μὲν θεὸς θεῶν θείαν δύναμιν κρατεῖ	ὃς εἰ μὲν θεὸς θεῶν θείαν δύναμιν

Com es veu, les traduccions de Mariner concorden amb les lectures del manuscrit d'El Escorial i es diferencien dels altres, el de Madrid i el de Toledo. Hi ha quatre passatges (capítols 3, 14, 15 i 16) que mostren que la versió de Mariner només pot provenir del còdex d'El Escorial. Només una vegada, al capítol tercer, sembla haver-hi una semblança

més gran entre Mariner i el manuscrit de Toledo, quan tradueix διὰ τὸ φανῆναι com a «eo quod appareret», versió que s'allunya del sentit del grec aportat pels altres dos: διὰ τὸ φάναι («pel fet de dir-ho»). En la nostra edició intentem resoldre aquesta dificultat.

Tenint en compte tot això, es desprèn que l'*Encomi d'Helena* devia ser traduït tan sols com un joc i un exercici, ja que casualment es trobava en el mateix còdex que l'obra de Marí Neapolità sobre Procle, i Mariner no pensà dedicar-hi més d'un dia de redacció.

Pel que fa a les altres traduccions contemporànies, comptem amb la de Pietro Bembo (1493) i la de Willem Canter (1566 i 1593), però la comparació entre aquestes versions i la de Vicent Mariner —que deixem per a una altra publicació— evidencia que el traductor valencià no va fer-les servir.¹⁴

¹⁴ Les informacions s'extreuen sobretot de Donadi (2016: XXIII–XXVIII, XLIII, XLVI) i Gorgias (2016: 15). La traducció de Bembo (1493) parteix del ms. *Matritensis* (BNE 7210), emprat també per l'editio princeps aldina de 1513.

Apèndix

Edició de l'Encomi d'Helena

Criteris d'edició

Hem resolt el signe ϵ en el diftong ae . Respectem l'ortografia del text, però hem adequat la puntuació per tal de fer-lo més entenedor, si bé les solucions (força benevolents) d'alguns passatges es podrien prestar a controvèrsia. Les integracions van en claudàtors []; i entre parèntesis angulars $< >$, les detraccions.

Gorgiae Helenae encomium

(1) Ornamentum urbi¹⁵ est uirilitas, corpori uero pulchritudo et animae sapientia et operi uirtus et sermoni ueritas. Quae autem his sunt contraria,¹⁶ res quaedam sunt confusae et perturbatae. Virum uero et mulierem et sermonem et opus et urbem et opus¹⁷ quidem decet illud quod est dignum laudibus honorare et illi quod est illis indignum dedecus iniicere. Est enim aequalis error et imperitia uituperare haec, laudare uituperanda.

(2) Eiusdem uiri et dicere¹⁸ hoc quod fas est recte et reprehendere illos qui uituperant Helenam, mulierem de qua concors et consentiens facta est fides illorum qui audiunt poetas¹⁹ et ipsa nominis fama calamitatum memoria facta fuit. Ego autem uolo ratiocinium aliquod rationi sermonis dare, hanc quae male audit a contradictione remouere et eos qui uituperant mendaces esse ostendere et ostendere quod uerum est aut cessare omnino ab imperitia.

(3) Quae enim sunt natura et genere prima primorum uirorum et mulierum haec mulier de qua est sermo non occultum est neque paucis. Manifestum enim est ex matre Leda, ex patre uero deo et ex patre uero mortali, Tyndareo et Ioue, quorum hic quidem eo quod esset uidebatur

¹⁵ Primer esborrà un mot que no entenc, potser *prognae*, i a sobre hi escriví *urbi*.

¹⁶ *contraria*] la lectura realment sembla «contrario» —com trobem a l'edició de Donadi de l'any 1982 (Gorgia 1982: XLIX)—, però altres mots amb «a» final també presenten certa ambigüitat gràfica.

¹⁷ ἄνδρα δὲ καὶ γυναικὰ καὶ λόγον καὶ ἔργον καὶ πόλιν προῖγμα *Scu.* Mariner, tot traduint ràpidament, no aconsegueix trobar una altra paraula per a προῖγμα.

¹⁸ *dicere*] esborrà *reprehendere* i tot seguit esmenà per *dicere*.

¹⁹ El manuscrit *Scurialensis* aporta ἢ τε τῶν ποιητῶν ἀκουσάντων πλῆσις. ἀκούω pot també regir un genitiu, i caldria entendre «tradició poètica», que de fet és un tòpic de discursos d'aquesta mena (cf. Melero 1996: 201).

et hic uero eo quod appareret dictus fuit; et fuit hic quidem uirorum potentissimus et hic etiam omnium tyrannus.²⁰

(4) Ex huiusmodi uero nata fuit et habuit diis aequalem pulchritudinem, quam²¹ accipiens et non latens habuit plures et pluribus amoris cupiditates iniecit et sub uno corpore milia corpora deduxit uirorum qui inter magnos magnifice superbiebant, quorum hi quidem diuitiarum magnitudinem et copiam et alii nobilitatis antiquae claritatem et alii uirium priorum praestantiam et ^{39/} bonam habitudinem et alii sapientiae possessae potentiam habebant et uenerunt omnes sub amore contentionum cupido et sub honoris studio inuincibile.

(5) Quicumque igitur uel propter quid et quomodo adimpleuit amorem et Helenam accepit non dicam. Nam his qui sciunt quae sciunt dicere fidem quidem habere[t], delectationem uero non adfert. Tempus uero sermones mentemque transgreditur.²² In principio futuri sermonis praefabor et proponam causas propter quas aequum fuit fieri Helenae in Troiam emissionem et deuectionem.

²⁰ La transmissió textual ha convertit el passatge en un dels més obscurs, ja que també hi ressalten els quiasmes gorgians. Com s'ha dit, el ms. Scu presenta γενομένου θνητοῦ, mentre que Ma aporta λεγομένου θνητοῦ. A més, διὰ τὸ φάναι ἡλέχθη és la lectura de Scu i Ma, mentre que To recull διὰ φανῆναι ἡλέχθη (a Gorgias 2019: 6 i 23, vegeu l'edició de Donadi, que no col·laciona el darrer verb). Només la sèrie de còdexs ζ (entre els quals es troba To) transmet φανῆναι (infinitiu d'aorist passiu del verb «aparèixer»), però aquesta fora l'única coincidència entre Mariner i To. Preferim una altra explicació: φάναι és l'infinitiu de present de «dir» (φημί); en canvi, φᾶναι és l'infinitiu d'aorist d'«aparèixer» (φαίνω), tal com interpreta Mariner: «appareret». Un altre obstacle el presenta el mot ἡλέχθη, que vol dir «fou rebutjat», mentre que ἡλέχθη (una mena de *lectio facilior* de Scu i Ma, basada en un hipotètic ἐλέχθη) significaria «fou dit»: cf. Melero (1996: 202, n. 134).

²¹ *quodam* és corregit a *quam*.

²² Els tres mss. presenten τὸν χρόνον δὲ τῷ λόγῳ τὸν τότε νῦν ὑπερβάς. M'atreveixo a conjecturar que Mariner va entendre ὁ χρόνος δε τοὺς λόγους τὸν τε νῦν ὑπερβαίνει.

(6) Nam aut fortunae uoluntate et consilio et deorum imperio et iussu et necessitatis uoto fecit quod fecit, aut uiolenter rapta, aut sermonibus persuasa.

Si etenim propter hoc primum, dignus sum ut in causam attribuam quae in causam attribuo, nam dei alacritatem et cupiditatem humana alacritas impossibilem impedit. Effectum enim fuit ut²³ non quod melius erat a peiore impediretur sed quod peius est ut a meliore principium duceret et ageretur et quod melius est ducatum praeberet et quod peius est sequeretur. Quoniam dii <non>²⁴ meliores et uiolentiores sapientia et aliis sunt. Aut igitur fortunae et deo causa est respondenda et referenda aut soluenda est Helena et dimouenda ab obscura fama.

(7) Nam si uiolenter rapta est et illegitime fuit uiolata, et iniuste fuit iniuria affecta, manifestum est ut ille qui rapuit aut iniuriam inferens inique egit et quae rapta fuit, ut quae iniuria fuit affecta, infelicititer se habuit. Dignum igitur est ut barbarus si qui barbarum aggressus est facinus et lege et ratione et opere, lege quidem cum dedecore, ratione uero cum causa, opere uero damnum et multam fuit consequutus. Et quae uiolenter fuit acta et propria patria destituta et priuata et ab amicis deserta quomodo igitur merito potius^{40/} misericordia [non] affecta erit, quam infamia foedata? Hic enim fecit grauiter et dure, haec quidem passa fuit. Iustum igitur est ut commiseratione feratur haec et ille odio.

(8) Si uero ratio est quae suadeat et mentem decipiat, non uero ad hoc difficile respondendum est et defendendum hoc modo. Ratio dominus

²³ *ut* sobre la línia.

²⁴ *non quod* en principi, però va esborrar *quod*. Scu recull θεοὶ δ' ἀνθρώπων χρεῖσσοντες καὶ βίᾳ καὶ σοφίᾳ καὶ τοῖς ἄλλοις. L'adverbi de negació sembla un error, potser perquè Mariner ha entès δ' ἀν οὐ(κ) en llegir l'abreviatura δ ἄνοϋ de Scu per a δ' ἀνθρώπων.

potens et ingens, qui quam minimo corpore et uix uisibili diuiniora opera perficit. Potest enim depellere metum et auferre tristitiam et gaudium inferre et misericordiam minuere. Haec enim ut ita se habent ostendam.

(9) Decet igitur et honore ostendere audientibus factum omne et existimo et nomino rationem sermonemque habentem modum, aut ut audientes inuasit horror formidabilis, et lachrymosa misericordia et amicus luctuosus in aliud ex tribus operibus, et ex corporum felicitate, et operum difficultatis est proprium quoddam pathema propter aliam rationem.²⁵

(10) Diuinae namque uoluptates quae sunt per rationem sermonemque sunt ductrices uoluptatis et expultrices maeroris fiunt. Est enim insita animae opiniononi potentia incantationis, blanditur et persuadet et constituitur imposturis. Et imposturae et magiae duae artes inueniuntur et sunt quidem animae peccata et postulata opiniononis.

(11) Quicumque uero quoscumque et circa quotcumque persuaserunt et persuadent quidem mendacem sermonem fingentes. Si enim omnes de omnibus praetereuntibus et abscedentibus et praesentibus habuerunt memoriam et futurorum prouidentiam, non sane similiter qui similis est parum aut quae nunc sunt meminisse, praeteriisse aut speculari quod est praesens aut uaticinari quod est futurum facile et peruium habetur, quemadmodum de pluribus plures opinionem obuiam animae

²⁵ Mariner va traduir malament tot aquest passatge —que descriu probablement els efectes de la tragèdia, tot anunciant la *Poètica* aristotèlica, 14, 1453b 5 (Melero 1996: 207, n. 143)— per culpa d'un punt alt del ms. Scu: δεῖ δὲ καὶ δόξει δεῖξαι τοῖς ἀκούουσι τὴν ποιήσιν ἅπασαν· καὶ νομίζω καὶ ὀνομάζω λόγον ἔχοντα μέτρον, ἧς τοὺς ἀκούοντας εἰσῆλθε καὶ φρίκη περιφοβος καὶ ἔλεος πολὺδακρυς καὶ φίλος φιλοπενθήs, ἐπ' ἄλλοτριῶν τε πραγμάτων καὶ σωμάτων εὐτυχίας καὶ δυσπραγίας ἰδιόν τι πάθημα διὰ τῶν λόγων ἔπαθεν ἡ ψυχή. Així mateix, ἄλλο-/τριῶν, divideix en el salt de línia, presumiblement va motivar «*aliud ex tribus*».

praebent. Est enim opinio lubrica et inconstans et infirma lubricis et infirmis infelicitatibus proiicit eos et concutit qui illa utuntur.

(12) Quae enim causa impedit Helenam (hymnus ut laus uenit similiter in homines quamuis sit²⁶ ueluti in uiolentiae modum) uiolentia ^{41/} rapta fuit?²⁷ Hoc enim est iuxta persuasionis modum et habitum. Mens uero et ipsa necessitas opprobrium est. Habebit igitur potentiam eandem. Ratio enim habet animam quae persuasit quam persuasit, quam coegit persuaderi dictis et laudare factis.²⁸ Qui enim persuadet quasi cogens iniuste agit, iniuriam infert et anima coacta et persuasa ut quae coacta fuit sermone frustra male audit.

(13) Nam persuasio progrediens cum ratione et sermone ipsam animam incussit quomodo uoluit et negotium ponit esse primum et praecipuum sermones rerum sublimium qui gloriam pro gloria partim auferunt et partim efficiunt et quae occulta sunt et incredibilia apparere gloriae oculis fecerunt. Secundo uero necessarios [sermones] per sermonum certamina, in quibus una est ratio quae multam turbam et tumultum

²⁶ *quamuis sit* apareix dues vegades i n'he conservat només una.

²⁷ Scu enregistra: τίς οὖν αἰτία κωλύει καὶ τὴν Ἑλένην ὕμνος ἦλθεν ὁμοίως ἀνοῦς ἐὰν οὖσαν ὥσπερ εἰ βιατῆριον βίᾳ ἤρπασθη. L'editor Donadi (Gorgias 2016: 8) considera el passatge insalvable. ὕμνος ἦλθεν li sembla «*glossa interlinearis quae in textum irrepsit*». Mariner va entendre que la interpolació s'estenia fins a βιατῆριον i és per això que, en editar, hem fet servir parèntesis. «*In homines*» tradueix ἀνοῦς, paraula molt semblant a l'abreviació d'ἄνωρος (ἄνοῦ). Fora de la interpolació caldria llegir «*quae enim causa impedit Helenam [...] uiolentia raptam esse?*».

²⁸ Scu recull τὸ γὰρ τῆς πειθοῦς ἔξειν ὁ δε νοῦς καίτοι ἡ ἀνάγκη μὲν ὄνειδος ἔξει μὲν οὖν τὴν δὲ δύναμιν τὴν αὐτὴν ἔχει λόγος γὰρ τὴν ψυχὴν ὁ πείσας ἦν ἐπεισεν ἡνάγκασε καὶ πιθῆσθαι τοῖς λεγόμενοις καὶ συναινέσαι τοῖς ποιουμένοις. Mariner no sols tenia al davant una lectura exclusiva de Scu (per això va interpretar el mot ἔξειν com si fos ἔξιν, és a dir, ἔξιν ἔξως ἢ, «habit»), sinó que també va entendre de manera diferent la puntuació del text: ... ἔξειν / ... ὄνειδος / ... αὐτὴν. Així, el futur ἔξει regeix δύναμιν i és traduït: «*habebit igitur potentiam eandem*»; i el present ἔχει té com a subjecte λόγος i es converteix en una expressió vacil·lant i fallida «*ratio enim habet animam...*». «*Laudare*» no regeix datiu, sinó acusatiu, i el significat del mot «*συναινέσαι*» ha de ser traduït d'una altra manera, com ara «*consentiendo*» (mot escollit per Bembo).

uertit et persuasit delectauitque (ars scriptores, non ueritas dictos).²⁹
Tertio philosophorum sermonum certamina, in quibus ostenditur
sententiae uelocitas tamquam quae mutabilem facit opinionis fidem.

(14) Et eandem rationem habet ipsa legis³⁰ potestas ad ipsam animae
constitutionem et ordinem, et ipsa pharmacorum constitutio et
constructio ad corporum naturam. Quemadmodum enim
pharmacorum uis alios alicubi ex corpore educit³¹ et quae sunt morbi
et quae sunt uitae facit cessare, ita etiam sermonum, nam quidam
tristitiam inferunt, quidam delectant, et quidam metum incutiunt, et
quidam in audaciam et fiduciam statuunt eos qui audiunt. Qui autem
parent cuidam malo animam pharmaco infecerunt et fascinauerunt.

(15) Et qui sermoni credidit non iniuste fecit sed infelicititer se gessit.
Dicitur uero.

Quartam causam quarto etiam sermone percurram. Nam, si amor
est qui haec operatur, ^{42/} non difficulter euitabitur ne fiat peccati et
erroris causa. Quae quidem uidemus, non in nobis uolumus sed quam
quisque est consequutus.³² Per uisum etenim anima quibusdam modis
concutitur.

²⁹ Scu presenta δεύτερον δὲ τοὺς ἀναγκαίους διὰ λόγων ἀγῶνας, ἐν οἷς εἷς λόγος
πολὺν ὄχλον ἔτερψε καὶ ἔπεισε τέχνη γραφεῖς, οὐκ ἀληθεῖα λεχθεῖς. Mariner va entendre
equivocadament l'última frase, perquè va llegir dos mots sense iota subscrita (τέχνη...
ἀληθεῖα...): per tant, va traduir literalment, a les palpentes. Potser podriem acabar el
període després de «*delectauitque*» i conjecturar que «*ars scriptores facit, non ueritas ita
dictos facit*» sigui un incís; és per això que hi hem posat parèntesis.

³⁰ *legis*] Scu aporta νόμου, mentre que Ma i To donen λόγου.

³¹ Només el ms. *Ambrosianus* H 52 sup. (Gorgias 2016: 9) aporta χυμούς al
passatge següent: ὥσπερ γὰρ τῶν φαρμάκων ἄλλους ἄλλα χυμούς (ἐκ) τοῦ σώματος
ἐξάγει, mentre que la resta n'estan mancats, d'aquest mot.

³² Scu presenta ἃ γὰρ ὀρθῶμεν οὐχ ἔν ἡμεῖς θέλομεν, ἀλλ' ἦν ἕκαστος ἔτυχε, i Ma
recull καὶ γὰρ ὀρθῶμεν οὐχ ἦν ἡμεῖς θέλομεν, ἀλλ' ἦν ἕκαστος ἔτυχε. La millor tradició
aclareix (Gorgias 2019: 9): ἃ γὰρ ὀρθῶμεν, ἔχει φύσιν οὐχ ἦν ἡμεῖς θέλομεν, ἀλλ' ἦν
ἕκαστον ἔτυχε. Mariner sembla haver llegit ἐν ἡμεῖς com a ἐν ἡμῖν.

(16) Confestim enim bellica corpora et bellicum in rebus bellicis armabit mundum aere et ferro, illud ut defensorium, hoc ut proiciatur. Si conspicitur, ipsa uisus conturbatur, concutitur et animam agitat et saepissime, ut si sine periculo sint futuri,³³ fugiunt concussi.³⁴ Fortis enim est ueritas legis propter metum qui ex uisu fuit, in domum se recipit, qui cum uenit fecit ut libenter acciperes bonum quod per legem iudicatum est et ipsam bonitatem per iustitiam eductam.³⁵

(17) Iam uero quidam ut uident formidabilia a praesenti mentis studio et cogitatione sub praesenti tempore dilabuntur et exeunt: ita extinxit³⁶ et expulit metus ipsam intellectionem. Multi enim morbis uanis et grauibis laboribus et insaniis quae difficulter curari possunt ceciderunt: ita imagines conspекtorum operum ipse uisus scripsit in cogitatione, et quae timorem incutiunt. Multa quidem relinquuntur, similia enim sunt derelicta qualia dicta sunt.

(18) Attamen scriptores pictoresque [qui] ex multis coloribus et corporibus unum corpus et figuram perficiunt delectant uisum. At statuarum constructio, et simulachrorum operatio quantum iucunditatis praebent oculis, ita quaedam maerere, quaedam desiderare faciunt per uisum. Multa enim pluribus amorem, et desiderium rerum efficiunt.

(19) Si uero Alexandri corpori Helenae iucundus ocellus cupiditatem et contentionem amoris eius animae praebuit, quid est mirandum? Qui

³³ *sit futuris* sembra corregit com a *sint futuri*.

³⁴ Scu presenta ὥστε πολλάκις ἀκινδύνου τοῦ μέλλοντος ὄντος φεύγουσιν ἐκπλαγέντες, però Ma i To donen κινδύνου en tercera posició.

³⁵ Scu i To recullen al final διὰ τὴν δίκην γινόμενου, mentre Ma διὰ τὴν γνῶμην γινόμενου.

³⁶ *exeunt ita extinxerunt ita extinxit*] *extinxerunt* fou corregit en *extinxerunt* i he omès *ita extinxerunt*.

si deus fuit iuxta deorum diuinam potentiam,³⁷ quomodo qui inferior fuerit hunc poterit depellere, reiicere? Si enim est humanus morbus^{43/} et animae fascinatio et ignorantia, non ut peccatum reprehendendum est et recusandum, sed existimandum est esse infelicitatem. Venit enim ut uenit sub animae praedis, non³⁸ consiliis uoluntatis, et amoris necessitatibus, non artis apparatus.

(20) Quomodo igitur oportet iustam esse existimare ipsam Helenae reprehensionem et uituperium, quae et amata fuit et sermone persuasa siue uiolentia rapta, siue a diuina necessitate coacta, ut effecit? Prorsus fugeret causam.

(21) Obscuram famam mulieris abstuli sermoni, distribui lege quam exposui in principio sermonis, tentauit dissoluere uituperii libertatem et copiam et opinionis simul uolui imperitiam, ut³⁹ scriberet sermo Helenae quidem encomium, meum autem lusum.⁴⁰

³⁷ Scu no té verb final: ὅς εἰ μὲν θεὸς θεῶν θεῖαν δύνανται, però Ma sí: ὅς εἰ μὲν θεὸς θεῶν θεῖαν δύνανται κρατεῖ.

³⁸ non sobre la línia.

³⁹ ut sobre la línia.

⁴⁰ Scu presenta ἐπειράθην καταλῦσαι μῶμον ἀδικίαν καὶ δόξης ἀμαθίαν, ἐβουλήθην γράψαι τὸν λόγον Ἑλένης μὲν ἐγκώμιον, ἐμὸν δὲ παίγιον. Potser cal pensar que Mariner va voler dir «et opinionis simul uolui [dissoluere] imperitiam». A la darrera frase el traductor valencià va creure que τὸν λόγον era el subjecte de l'oració d'infinitiu (γράψαι) dependent d'ἐβουλήθην (els CD de la dita oració d'infinitiu serien ἐγκώμιον i παίγιον), però τὸν λόγον és realment el CD del verb γράψαι i el nom antecedent de dues aposicions: ἐγκώμιον i παίγιον.

Manuscrits citats

- El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial, ms. *Scurialensis* φ.
II. 12 (209) = *Scu.* Γοργίου Ἑλένης ἐγκώμιον, fols. 16v–18v.
<https://rbme.patrimonionacional.es/s/rbme/item/16008#?xywh=1487%2C1286%2C1438%2C627&cv=42> (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 7210 = BNE 7210 = *Matritensis*
= *Ma.* Γòrgies, Γοργίου Λεοντίνου Ἑλένης ἐγκώμιον, fols. 5–8v.
<https://bndigital.bne.es/bd/es/viewer?id=b8670ef7-1576-4b84-9758-aaf7d2bd5c2c> (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 9800 = BNE 9800.
<https://bndigital.bne.es/bd/es/viewer?id=5bb9b88e-6254-46f7-88c8-27c0d5bb97e4> (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 9807 = BNE 9807.
<https://bndigital.bne.es/bd/es/viewer?id=3643a2d6-69f1-47bb-878f-8007717213d3> (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 9869 = BNE 9869.
<https://bndigital.bne.es/bd/es/viewer?id=08da0c4c-7c0e-4280-bfd0-18fe97431f1f> (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 9871 = BNE 9871. *Gorgiae Helenae encomium*, p. 38–43.
<https://bndigital.bne.es/bd/es/viewer?id=e6ad2056-160a-45eb-bfb7-30f1a80eb431> (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Toledo, Biblioteca Capítular de Toledo, ms. 101-116 = *Toletanus* = *To.*
Γοργίου Ἑλένης ἐγκώμιον, p. 262–63.

Obres citades

- Ahmadian, Ziba. 2013. *Ortensio Scammacca (1562?–1648) and the Jesuit Theatre. A critical edition of «Il Tommaso in Londra»*. Thesis. University of Toronto.
http://www.fondazioneintorcetta.info/pdf/biblioteca-virtuale/documenti_1/Tommaso.pdf (Consultat el 14 de gener de 2026.)
- Allaci, Leone. 1666. *Drammaturgi*. Roma: Mascardi.

- Andrés, Gregorio de. 1965. *Catálogo de los códices griegos del monasterio de El Escorial*, tom 2. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- Andrés, Gregorio de. 1979. «Cronología de las obras del polígrafo Vicente Mariner». *Cuadernos Bibliográficos* 38: 139–52.
- Antolín, Guillermo. 1911. *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, vol. 2. Madrid: Imprenta Helénica.
- Barton, William M. 2024. «On Translations of Byzantine Greek: A Bilingual Letter from Vicente Mariner to Andreas Schott in 1617». *Translat Library* 6, núm. 4. DOI: <https://doi.org/10.7275/tl.2068>. (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Campillo Bo, Álvaro José. 2024. «From poetics to mathematics: Vicente Mariner's Latin translation of Proclus' in Euclidem». *Noctua* 11, núm. 2: 258–94. DOI: <https://doi.org/10.14640/noctuaxi6>. (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Canterus, Guilelmus. 1566. «Gorgiae oratio in Helenam». A *Aelii Aristidis Adrianensis oratoris clarissimi orationum tomi tres, nunc primum Latine uersi a Gulielmo Cantero Vltraiectino. Huc accessit orationum tomus quartus ex ueteribus Graecis oratoribus concinnatus, eodem interprete, 577–79*. Basilea: s. n. https://archive.org/details/bub_gb_3ibNPLvOfVYC/page/n3/mode/2up. (Consultat el 14 de gener de 2026.)
- Coronel Ramos, Marco Antonio, ed. 1997. *L'Ausiàs March llatí de l'humanista Vicent Mariner*. València: Edicions Alfons el Magnànim – Generalitat Valenciana.
- De la Fuente Santo, Juan de la. s. d. «Vicente Mariner de Alagón». A *Historia hispánica*, edició de la Real Academia de la Historia. <https://historia-hispanica.rah.es/biografias/28352-vicente-mariner-de-alagon>. (Consultat el 14 de gener de 2026.)
- De la Fuente Santo, Juan de la. 2010. «Introducción». A Mariner de Alagón, Vicente. 2010. *Batracomimaquia e Himnos homéricos*, XV–CCXCV. Salamanca: Instituto de Estudios Humanísticos – CSIC.
- Donadi, Francesco. 2016. «Praefatio», «Stemma codicum», «Libri manuscripti», «Libri impressi». A Gorgias. 2016. *Helenae encomium*, edició de Francesco Donadi, IX–LIII.
- Freller, Thomas. 2004. «Between Andalusia and Sicily. New light on some famous politically motivated Arabic forgeries». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, Sección Árabe-Islam 53: 77–99.

- <https://digibug.ugr.es/bitstream/handle/10481/2512/Freller.04.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (Consultat el 14 de gener de 2026.)
- García de Paso Carrasco, María Dolores, i Gregorio Rodríguez Herrera. 1996. *Vicente Mariner y sus traducciones de la «Ilias» y la «Odyssea»*. Còrdova: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba.
- García de Paso Carrasco, María Dolores. 1997. *Una traducción latina de Vicente Mariner: «La Odyssea»*. Gran Canaria: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Las Palmas de Gran Canaria.
- García de Paso Carrasco, María Dolores, i Gregorio Rodríguez Herrera. 1998. «La epistolografía de Vicente Mariner y la preceptiva epistolar». *Boletín Millares Carde* 17: 295–315.
- Gorgia. 1982. *Encomio di Elena*, edició de Francesco Donadi. Roma: L'«Erma» di Bretschneider, Bolletino dell'Istituto di Filologia greca di Padova.
- Gorgias. 2016. *Helena encomium*, edició de Francesco Donadi. Berlín: De Gruyter. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.
- Graux, Charles, i Albert Martin, eds. 1892. *Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal*. París: Ernest Leroux. https://archive.org/details/noticessommaire00grgoog/page/n7/mod_e/2up. (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Guzmán Guerra, Antonio. 1977. «Los manuscritos españoles de la *Helena* de Gorgias: *Matritensis* 7210, *Scurialensis* φ II.12 y *Toletanus* 101–116». *Cuadernos de Filología Clásica* 13: 297–308.
- Iriarte, Joannes. 1769. *Regiae Bibliothecae matritensis Codices graeci Mss. Volumen prius*. Matriti: E typographia Antonii Perez de Soto.
- Lafarina, Martino. [1666–1677?]. *Aplauso real del feliz cumplimiento de años de la Magestad de Carlos II, Rey de las Españas [...]*. Biblioteca Nacional de España, VE/26/53. S. l.: s. n. <https://bndigital.bne.es/bd/es/viewer?id=ac9c69be-564e-4693-9f13-3ceb4a163186>. (Consultat el 16 de gener de 2026).
- Melero, Antonio, ed. 1996. *Sofistas. Testimonios y fragmentos*. Madrid: Gredos.
- Mugnòs, Filadelfo. 1655. *Teatro genologico delle famiglie nobili, titolate, feudatarie & antiche nobili, del fidelissimo regno di Sicilia, viventi & estinte. Parte seconda*. Palermo: Domenico d'Anselmo.
- Quedevo, Francisco de. 1999. *Vida de Marco Bruto*. Madrid: Espasa.

- Sáez, Adrián. 2020. «Las monedas de Quevedo: usos anticuarios entre arte e historia». A *Perfiles de la literatura barroca desde la obra de Quevedo*, coordinat per María José Alonso Veloso, 319–39. Madrid: Sial.
- Sciortino, Maria Grazia. 2019. «Il nucleo di manoscritti arabi provenienti da San Martino delle Scale e conservati presso la Biblioteca Centrale della Regione Siciliana». *Oriente Moderno* 99, núm. 3: 263–79. DOI: <https://doi.org/10.1163/22138617-12340220>.
- Serrano Caldero, José. 1958. «Las obras del humanista Vicente Mariner: sus manuscritos existentes en la Biblioteca Nacional de Madrid». *Actas del Primer Congreso Español de Estudios Clásicos*: 501–506. Madrid: Sociedad Española de Estudios Clásicos.
- Tarsia, Pablo Antonio de. 1794. *Vida y obras posthumas de don Francisco de Quevedo Villegas*, tom 10. Madrid: Imprenta de Sancha.
- Universidad Complutense Madrid. s. d. «Martino la Farina». *Índice de antiguos poseedores*. Biblioteca Histórica Marqués de Valcédilla. <https://biblioteca.ucm.es/historica/la-farina> (Consultat el 16 de gener de 2026).